

Ο ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ*

ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

*Κύριοι Βουλευτές, κύριε Νομάρχη,
Κύριε Πρύτανη, κυρία και κύριε Αντιπρύτανη,
Αγαπητοί συνάδελφοι και φοιτητές,
Κυρίες και Κύριοι,*

Το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, παρά τους διαφορετικούς θεωρητικούς και μεθοδολογικούς προσανατολισμούς των μελών του, αποφάσισε ομόφωνα να προτείνει την αναγόρευση του κ. Φίλιππου Ηλιού σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η Σύγκλητος, επίσης ομόφωνα, πράγμα καθόλου αυτονόητο, ενέκρινε την πρόταση. Οι λόγοι της ομόφωνης αυτής αναγνώρισης ανάγονται στο πρόσωπο και στο έργο του τιμωμένου της σημερινής τελετής.

Όσοι δεν πιστεύουν ότι η ιστορία είναι το άθροισμα ατομικών πράξεων, συναντούν δυσκολίες όταν θέλουν να αποτιμήσουν την εμφάνιση και την εμβέλεια ενός προσωποπαγούς φαινομένου, όπως τουλάχιστον αυτό αρχικά εμφανίζεται. Οι ασαφείς και γι' αυτό βολικές έννοιες της «γενιάς» ή της «εποχής» αποτελούν το σύνηθες καταφύγιο για να συνδυαστεί, έστω έτσι, το πρόσωπο με κάτι γενικότερο. Σήμερα δεν μας δίνεται χρονικά η δυνατότητα, ούτε όμως και θα είχε νόημα σε μια τέτοια περίπτωση, να εξετάσουμε τη θέση του επιστημονικού έργου του Φίλιππου Ηλιού στο πλαίσιο του γενικότερου ρεύματος των ιστορικών σπουδών στη χώρα μας κατά την τελευταία τριακονταετία. Θα προσπαθήσουμε να εκτιμήσουμε την αξία της συμβολής του έχοντας αυτόν που τιμάμε αποκλειστικά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας.

Ο γιός τού δικηγόρου Ηλία Ηλιού, μιας από τις εξέχουσες φυσιογνωμίες που πέρασαν από το ελληνικό κοινοβούλιο, γεννήθηκε το 1931 στη Μύρινα της Λήμνου. Ήταν 5 ετών παιδάκι όταν επιβλήθηκε η δικτατορία της 4ης Αυγούστου – 9 ετών τον Οκτώβριο του 1940 – 13 ετών στα Δεκεμβριανά – 18 ετών στη λήξη του εμφύλιου. Η πρώτη αυτή νεότητα, που τη διέσχισε βέβαια μαζί με τόσους άλλους που γεννήθηκαν τα ίδια περίπου χρόνια, ήταν γεμάτη οδυνηρές αλλά και εξυψωτικές εμπειρίες.

Αν εξετάσει κανείς την επιστημονική δραστηριότητα του Φίλιππου Ηλιού, θα διαπιστώσει πρώτα μια περιορισμένη παραγωγικότητα κατά την 20ετία 1953-1972, που τη διαδέχεται μια εντονότατη και καρποφόρα δημιουργική περίοδος η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Μέχρι το 1972 η επιστημονική παρουσία του τιμωμένου περιορίστηκε σε τρεις δημοσιεύσεις: ένα τομίδιο 95 σελίδων, που κυκλοφόρησε ως ανάτυπο το 1953, με «ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα» κάποιου στον οποίο θα αφιερώσει αργότερα μελέτες καθοριστικής σημασίας, του Κοραή· τη μετάφραση μιας μελέτης ενός Γάλλου ιστορικού, η οποία κυκλοφόρησε το 1966· τέλος, μιαν ανακοίνωση σε ένα διεθνές συνέδριο το 1969, που, κατά κάποιο τρόπο, συνοψίζει και τα αποτελέσματα της έρευνας για τη διπλωματική του εργασία στην École Pratique des Hautes Études του Παρισιού, απ' όπου έλαβε το 1965 το Δίπλωμα της Έκτης Section.

Νομίζω ότι η περιορισμένη παραγωγικότητα δεν οφείλεται τόσο στις δυσμενείς αντικειμενικές συνθήκες, που είναι βέβαια δεδομένες, όσο στον τρόπο διαμόρφωσης της επιστημονικής προσωπικότητας τού τιμωμένου. Οι βάσεις που θα επιτρέψουν τη μεγάλη σοδειά της τελευταίας εικοσαετίας τίθενται ακριβώς μέσα σ' αυτά τα είκοσι χρόνια.

Ας ξανακοιτάξουμε τις δημοσιεύσεις της περιόδου 1953-1972.

Στη μελέτη του 1953 «Από την αλληλογραφία του Κοραή. Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα», που δημοσιεύτηκε στο Έρνος εις Αδαμάντιον Κοραήν, όταν ο συγγραφέας της ήταν 22 ετών, εντοπίζουμε ήδη δύο από τις μεγάλες σταθερές στο ερευνητικό έργο του Φίλιππου Ηλιού: το ενδιαφέρον του για τον ελληνικό διαφωτισμό και ιδιαίτερα για τον Κοραή, και την τάση του να φέρνει στο φως άγνωστες, ανέκδο-

* Ομιλία του Νίκου Χατζηνικολάου, καθηγητή της Ιστορίας της Τέχνης και τότε Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης στην τελετή αναγόρευσης του Φίλιππου Ηλιού σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 25 Οκτωβρίου 1994. Το κείμενο δημοσιεύεται χωρίς καμιά αλλαγή.

τες ή παραμελημένες πηγές τις οποίες δημοσιεύει με αναλυτικό σχολιασμό. Η ανάγνωση της μελέτης αυτής σήμερα, τόσο της εισαγωγής όσο και των σημειώσεων, σε τίποτα δεν προδίδει ότι γράφτηκε από έναν νέο που βρισκόταν στην αρχή της σταδιοδρομίας του.

Η μετάφραση, το 1966, της ομιλίας του γάλλου μαρξιστή ιστορικού Pierre Vilar, *Η Ιστορία ως επιστήμη του ανθρώπου*, στη Β' Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης αποτελεί μian αναμφισβήτητη ένδειξη για την ενασχόλησή του με την θεωρία και τη μεθοδολογία της ιστορίας. Το ενδιαφέρον αυτό είναι εμφανές ακόμη και στο πιο μικρό, και, φαινομενικά, περιορισμένου ενδιαφέροντος δημοσίευσμά του.

Τέλος, η μελέτη που κατέθεσε στην École des Hautes Études το 1966 για να αποκτήσει το Δίπλωμα της Σχολής, *La lecture en Grèce à l'époque des Lumières et de la Révolution (1749-1832). Étude des souscriptions aux éditions en langue grecque*, όπως και η ανακοίνωσή του στο πρώτο Διεθνές Συνέδριο Βαλκανικών Σπουδών στη Σόφια, *Pour une étude quantitative du public des lecteurs grecs à l'époque des Lumières et de la Révolution*, είναι οι καλύτεροι μάρτυρες για την πρώιμη ενασχόλησή του με ένα άλλο μεγάλο θέμα που τον απασχολεί σταθερά μέχρι τώρα: την κοινωνική ανάλυση του αναγνωστικού κοινού την εποχή του Διαφωτισμού.

Σ' αυτά τα χρόνια της προετοιμασίας και της διαμόρφωσης, τα σημεία αναφοράς είναι περισσότεροι, φαινομενικά αντιθετικοί, στην πραγματικότητα παραπληρωματικοί, πόλοι: η μαρξιστική ιστοριογραφία, η γαλλική σχολή των Annales (κυρίως λόγω του Lucien Febvre, μια και η «μεγάλη διάρκεια» του Braudel ποτέ δεν τον απασχόλησε ερευνητικά), αλλά και το έργο του Ernest Labrousse (αυτό ίσως και λόγω του Ν. Σβορώνου) και τέλος η, για τα ελληνικά δεδομένα, καθοριστικής σημασίας προσφορά του Κωνσταντίνου Δημαρά.

Ο Φίλιππος Ηλιού ήταν 42 ετών όταν, το 1973, κυκλοφόρησαν οι πρώτες του Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία, τα Βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Émile Legrand και του Hubert Pernot. Από το 1973 έως το 1993, δηλαδή κατά τα τελευταία 20 χρόνια δημοσίευσε πάνω από 54 άρθρα και βιβλία, που αποτελούν το καθένα, ακόμα και το μικρότερο σχόλιο σε μια εφημερίδα, μια ουσιαστική προσφορά στην επιστήμη της ιστορίας.

Το ότι το σημαντικότερο αυτό έργο έχει παραχθεί μοναχικά, ανεξάρτητα από τους υπάρχοντες πανεπιστημιακούς και ερευνητικούς μηχανισμούς και ότι σήμερα τιμάται για πρώτη φορά από ένα μικρό πανεπιστήμιο της ελληνικής περιφέρειας είναι κι' αυτό ένα ενδιαφέρον μικρο-φαινόμενο που περιμένει την ερμηνεία του.

*

Η συμβολή του Φίλιππου Ηλιού στην ιστορική επιστήμη συντελείται κατ' εξοχήν με το έργο του των τελευταίων είκοσι ετών, όπου, με εντυπωσιακή συνοχή προβληματισμού, υλοποιούνται οι επιλογές της προηγούμενης εικοσαετίας. Γι' αυτήν την τελευταία περίοδο δεν μπορούμε να μιλήσουμε για κανενός είδους «εξέλιξη» (για να χρησιμοποιήσουμε τον επισφαλές αυτόν όρο) της σκέψης του: κάθε νέα δημοσίευση έρχεται να καλύψει το συγκεκριμένο επί μέρους κενό στο σύνολο ενός αθέατου ψηφιδωτού, το οποίο αποτελεί το επιστημονικό ανάλογο της νεοελληνικής κοινωνίας του

18ου και του 19ου αιώνα στον χώρο των ιδεών, των νοοτροπιών και των ιδεολογιών.

Ας δούμε πρώτα τη θεωρία και τη μέθοδο. Η επιστημονική έρευνα του Φίλιππου Ηλιού έχει έναν κεντρικό στόχο: την αναζήτηση και συγκρότηση, στο επίπεδο του επιστημονικού λόγου, των αντικειμενικών δεδομένων που συνιστούν την ιστορική πραγματικότητα. Για να το πούμε με διαφορετικό τρόπο, η σκέψη του, όσο ίσως κανενός άλλου ιστορικού του ελληνικού χώρου, διακατέχεται από το μέλημα της επαρκούς επιστημονικής τεκμηρίωσης, ούτως ώστε τα επί μέρους συμπεράσματα των ερευνών του να μπορέσουν, στην αλληλοσύνδεσή τους, να στοιχειοθετήσουν μια γενικότερη αντικειμενική εικόνα, η οποία θα επιτρέψει να διαφανούν οι πραγματικές σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές δυνάμεις και στις ταξικές και κοινωνικές συμπεριφορές και νοοτροπίες στη νεότερη Ελλάδα. Για την επίτευξη αυτού του στόχου πρώτα επιλέγει ορισμένα νευραλγικής σημασίας ζητήματα και στη συνέχεια προχωρεί στην αποτίμηση της εμβέλειας των δεδομένων που τα συγκροτούν, μελετώντας τόσο, και κυρίως πρώτα, τους μέσους όρους και ύστερα, και σε συνάρτηση μ' αυτούς, τις εξαιρέσεις ή τις εξαιρετικές περιπτώσεις. Έτσι, για να δώσω ένα παράδειγμα, σταθμίζει την εξαιρετική και σπάνια περίπτωση της μετατροπής τού νεαρού εμπόρου Κοραή στο Άμστερνταμ από εκπρόσωπο ενός «κλειστού, παραδοσιακού συστήματος σχέσεων, αντιλήψεων και συμπεριφορών» σε εκφραστή της «ελευθερίας της σκέψης, της ανεξίθρησκείας και της ατομικής ελευθερίας», μέσα από τις επιστολές του παραγίου του προς τον συνέταιρό του στη Σμύρνη, στα χρόνια 1772-1774. Στην Εισαγωγή των 68 πυκνοτυπωμένων σελίδων στα *Γράμματα από το Άμστερνταμ* του Σταμάτη Πέτρου (Αθήνα, Ερμής, 1976) ο Φίλιππος Ηλιού αναφέρεται κατ' επανάληψη στο ενδιαφέρον αυτών των επιστολών: «Πολύτιμη μαρτυρία» (σελ. η'), «ανεπανάληπτο τεκμήριο» (σελ. θ'), χαρακτηρίζονται στις πρώτες κιόλας σελίδες. Οι ουσιαστικοί λόγοι όμως δεν θα αργήσουν να φανούν: «Και από την άποψη αυτή, όταν παρακολουθούμε τις μεταμορφώσεις του Κοραή στο Άμστερνταμ, δεν έχουμε να κάνουμε με μία μεμονωμένη περίπτωση (που θα είχε απλά και μόνο την ενδεικτική σημασία όλων των μεμονωμένων περιπτώσεων), αλλά με ένα πολύτιμο δείκτη των αλλαγών που συντελούνται στο νεοελληνικό χώρο στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Από περιστατικόλογική, η μαρτυρία του Σταμάτη γίνεται, έτσι, παραδειγματική!» (ι'). Και πιο κάτω: «Ο Σταμάτης Πέτρου μας επιτρέπει να συλλάβουμε ανάγλυφα [τις αλλαγές που διαφοροποιούν τις ελληνικές κοινωνικές ομάδες], έτσι καθώς, απονήρευτα, παρέχει τα υλικά για την επισήμανση μιας τυπολογίας των ελληνικών χαρακτήρων στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα» (ιε'). Και πιο κάτω: «Η τοποθέτηση αυτή του Σταμάτη εκφράζει καλά τους μέσους όρους της εποχής του» (κα').

Όπως παρατήρησε ο συνάδελφος κ. Λούκος, η υποδειγματική έκδοση των *Γραμμάτων από το Άμστερνταμ*, θα έπρεπε κάποτε να αποτελέσει υποχρεωτικό ανάγνωσμα στα Λύκεια. Είναι χαρακτηριστικό ότι η δημοσίευση των επιστολών του παραγίου του Κοραή δεν χρησιμοποιήθηκε για να δικαιώσει το κλισέ του «νέου ανθρώπινου τύπου, του διαφωτισμένου εμπόρου που θα ενσαρκώσει τις δυνάμεις της αλλαγής μέσα

σ' ένα κοινωνικό πλαίσιο που παραμένει συντηρητικό» (ιε'). Η διαπίστωση βγήκε ως πραγματικό συμπέρασμα όχι μόνο, ή όχι τόσο, από τη μελέτη της συμπεριφοράς του Κοραή όσο από τη μελέτη της συμπεριφοράς του Σταμάτη: «Η άρνηση της “φωτισμένης Ευρώπης” και ο φόβος “των διαβουλευμένων βιβλίων των φραντζέζικων” — θέματα και τα δύο που θα κυριαρχήσουν στην πνευματική μας ιστορία στα πενήντα χρόνια που θα προηγηθούν από την Επανάσταση του 1821— δεν αποτελούν μια στάση που χαρακτηρίζει μόνο τη θρησκευτική και την πνευματική ηγεσία της ορθοδοξίας. Δεν έχουμε να κάνουμε με μια στάση που επιβάλλεται στο λαό “από τα πάνω”, όπως θα λέγαμε σήμερα. Αντίθετα, βρισκόμαστε μπρος σε ένα ιδεολογικό πλαίσιο κοινής αποδοχής...» (κβ').

Ό,τι ειπώθηκε για τα *Γράμματα από το Άμστερνταμ* ισχύει και για τις έρευνες σχετικά με την κυκλοφορία του ελληνικού βιβλίου. Ο Φίλιππος Ηλιού μας έχει δώσει μέχρι σήμερα τις ακόλουθες εργασίες: *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α' Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Émile Legrand και του Hubert Pernot* (Αθήνα, 1973), *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863, Προσθήκες-Συμπληρώσεις* (Αθήνα, 1976), «Un projet bibliographique d'Émile Legrand: la “Bibliographie hellénique du XIX siècle”», *Byzantinische-Neugriechische Jahrbücher* (22, 1977), *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες-Συμπληρώσεις* (Αθήνα, 1983), και *Νέες Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863* (Αθήνα, 1989).

Αυτά όλα, ή ένα μεγάλο μέρος τους, συγχωνεύθηκαν στην υπό έκδοση *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, ο πρώτος τόμος της οποίας καλύπτει τα χρόνια 1801-1818 και ο δεύτερος τα χρόνια 1819-1832, και οι δύο στοιχειοθετημένοι αλλά και οι δύο απρόσιτοι προς το παρόν στο κοινό, δεδομένου ότι η τελειομανία του συγγραφέα τους επιφέρει συνεχώς νέες διορθώσεις και προσθήκες στα δοκίμια.

Αυτό το έργο μεγάλου μόχθου και ακρίβειας, που από μόνο του θα αρκούσε για να εξασφαλίσει στον συγγραφέα του μια εξέχουσα θέση στην ελληνική ιστοριογραφία, και πάλι δεν αποτελεί, πιστεύω, αυτοσκοπό. Είναι εμφανές ότι ουσιαστικός επιστημονικός στόχος είναι η συγκρότηση μιας επαρκούς σε πιστότητα εικόνας των δεδομένων, η σύσταση έγκυρων σειρών, μέσω των οποίων μπορεί να αντληθούν νόμιμα συμπεράσματα για την «επίδραση του βιβλίου στη διαμόρφωση της κοινωνικής ζωής και το βαθμό της διαφορικής συμμετοχής των ποικίλων κοινωνικών ομάδων στα κινήματα των ιδεών και της παιδείας, όπως αυτά εκφράζονται με τις διαμεσολαβήσεις του βιβλίου». («Κυκλοφορίες των ελληνικών βιβλίων», *Ο Πολίτης*, Οκτώβριος 1977, σελ. 65). Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και από αυτή τη σκοπιά οι επανεκδόσεις ενός βιβλίου, ο αριθμός των αντιτύπων που τραβήχτηκαν σε κάθε έκδοση και οι συνδρομητές που εξασφάλιζαν σε παλαιότερες εποχές προκαταβολικά την κυκλοφορία του έχουν το ίδιο ενδιαφέρον με τη μία και μοναδική έκδοση.

Η προβληματική αυτή αναπτύσσεται σταθερά σε όλες τις δημοσιεύσεις του Φίλιππου Ηλιού. Από τις τέσσερις μελέτες του που αφορούν τα μεγέθη κυκλοφορίας βιβλίων («Σημειώσεις για τα “τραβήγματα” των Ελληνικών βιβλίων του 16ου αιώνα», *Ελληνικά*, 1975, «Κυκλοφορίες των ελληνικών βιβλίων. Τα μεγάλα “τραβήγματα” του 1823», *Ο Πολίτης*, 1977, «Τραβήγματα», *Αντί* 1978 και «Οκτώχια και μέ-

τρηση της βιβλιοπαραγωγής», *Ο Εραμιστής*, 1980) θα περιοριστώ, για λόγους χρόνου, στο ενδεικτικό άρθρο που δημοσιεύθηκε στον *Πολίτη* το 1977.

Το σκηνικό, θα λέγαμε, ότι είναι το ίδιο με αυτό των *Γραμμάτων από το Άμστερνταμ*. Απ' τη μια πλευρά μια εξαιρετική περίπτωση (εκεί ο νέος Αδαμάντιος Κοραής, εδώ το «τράβηγμα» την ίδια χρονιά, το 1823, στο τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία, του *Ψαλτηρίου* σε 50.000 αντίτυπα, της *Οκτώχου* σε 100.000 αντίτυπα και της *Χρήσιμης Παιδαγωγίας* σε 150.000 αντίτυπα). Απ' την άλλη πλευρά ο μέσος όρος (εκεί ο Σταμάτης Πέτρου, εδώ τα τραβήγματα των τυπογραφείων της Βενετίας κατά την περίοδο 1820-1847). Με τρόπο μεθοδικό ο συγγραφέας εντάσσει την εξαίρεση στη μέση χρονική διάρκεια του μισού αιώνα. Διαβάζω την θεωρητική δικαίωση της μεθόδου του: «Όπως η μοναδικότητα του όποιου ιστορικού — ποσοτικού ή στατιστικού χαρακτήρα — στοιχείου, έτσι και η μοναδικότητα των τριών τραβηγμάτων του 1823, είναι δυνατό να ερμηνευθεί σαν ένα εξαιρετικό φαινόμενο που προκλήθηκε από τυχαία, εξωτερικά, περιστατικά. Όμως, τελικά, δεν μπορεί παρά να εντάσσεται σε κάποιες κανονικότητες, τις οποίες πρέπει να προσπαθούμε, κάθε φορά, να επισημάνουμε. Αν η μοναδικότητα ενός ιστορικού φαινομένου θεωρηθεί στιγμιαία εκδήλωση και τοποθετηθεί σε προοπτικές της μικρής ή της ελάχιστης ιστορικής διάρκειας, τότε είναι πολύ πιθανό πως θα αντιμετωπιστεί σαν εξαίρεση, έργο της τύχης ή θαύμα της φύσεως — ή, ακόμα, το είδαμε κι' αυτό, σαν τυπογραφικό λάθος. Αν, αντίθετα, το τυχαίο ή το εξαιρετικό, η ισχυρή ιδιαιτερότητα, τοποθετηθούν, σωστά στην προοπτική της μέσης ή της μακράς ιστορικής διάρκειας, τότε εντάσσονται σε ένα ενιαίο σύνολο και μετέχουν στις κανονικότητες που χαρακτηρίζουν τους ρυθμούς της λειτουργίας του» (σελ. 62-63).

Ο εξωτερικός παράγοντας που προκαλεί το φαινόμενο των μεγάλων εκδόσεων του 1823 δεν παραμένει ωστόσο ανερμήνευτος ούτε στο επίπεδο της μικρής ή της ελάχιστης χρονικής διάρκειας: πρόκειται για τις επιπτώσεις της Επανάστασης που είχε σαν συνέπεια το μεγάλο αυτό τυπογραφείο της Βενετίας να βρίσκεται από το 1821 ουσιαστικά σε απραξία λόγω της αποδιάρθρωσης των εμπορικών δικτύων αλλά και της διάλυσης των υψηλότερων βαθμίδων του εκπαιδευτικού δικτύου. Το τυπογραφείο αρπάζει την ευκαιρία της ζήτησης πολλών αντιτύπων για την ικανοποίηση των αναγκών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Μέσα σ' αυτή τη λογική ο συγγραφέας δεν θα αφήσει ανεξέταστες ούτε τις τεχνικές δυνατότητες του τυπογραφείου για την παραγωγή ενός τόσο μεγάλου αριθμού αντιτύπων, ούτε το ζήτημα των δυνατοτήτων αποθήκευσης του έντυπου αυτού υλικού.

Αν θέλουμε να καταλάβουμε μια κοινωνία και τις δυνάμεις που την συνθέτουν, η μελέτη του εκδοτικού δικτύου (βιβλίων και περιοδικών εκδόσεων) αποτελεί προνομιούχο μέσο πρόσβασης. Ο Φίλιππος Ηλιού ενδιαφέρθηκε για τις δύο άκρες του νήματος: τα τυπογραφεία και τους αναγνώστες κι από εκεί πάλι πήγε στους συνδρομητές, σ' αυτούς δηλαδή που ανταποκρίθηκαν στις εκκλήσεις συγγραφέων και εκδοτών να αγοράσουν προκαταβολικά ένα τουλάχιστον αντίτυπο μιας προβλεπόμενης έκδοσης.

Και γι' αυτό το τελευταίο θέμα υπάρχουν έτοιμες, τυπω-

μένες, εργασίες που μόνο η τελειομανία του συγγραφέα τους τις εμποδίζει να δουν το φως της δημοσιότητας. Μπορεί όμως να πάρει κανείς μια καλή ιδέα για το περιεχόμενό τους, αν διαβάσει τα άρθρα που δημοσίευσε το 1975 και το 1980 στον *Ερανιστή* υπό τον τίτλο «Βιβλία με συνδρομητές».

Το τελευταίο παράδειγμα που συγκεντρώνει, νομίζω στο έπακρο, τις αρετές του τιμωμένου, είναι η μεγάλη μελέτη του για τα *Συγχωροχάρτια*, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Τα Ιστορικά* τον Σεπτέμβριο του 1983 και τον Μάιο του 1985.

Ποιό είναι το εύρημα του ιστορικού; Η ανακάλυψη ενός πολλαπλά αγνοημένου και ανερμήνευτου φαινομένου: μέσα στην πρακτική της άφεσης αμαρτιών η ορθόδοξη ανατολική εκκλησία εξέδιδε και διένειμε συγχωροχάρτια. Πού έγκειται η επιστημονική προσφορά της μελέτης; Πρώτα-πρώτα σε ένα επίπεδο εμπειρικό-αρχαιοδιφικό: τα συγχωροχάρτια, χειρόγραφα ή τυπωμένα, δεν είχαν ποτέ καταγραφεί. Το πρώτο απότομο αποτέλεσμα της έρευνας θα είναι λοιπόν ένας, προσωρινός, κατάλογος από πενήντα επτά συγχωροχάρτια.

Το δεύτερο αποτέλεσμα της μελέτης αφορά τη δογματική-θεολογική διάσταση του φαινομένου. Εντοπίζεται μια πρώτη ανακολουθία ανάμεσα στη διδασκαλία της εκκλησίας σχετικά με τους απαράβατους όρους για την άφεση των αμαρτιών (ειλικρινής μετάνοια του πιστού, εξομολόγησή του και εκπλήρωση από αυτόν των πνευματικών ποινών, των επιτιμίων, που θα του επιβληθούν) και στην πρακτική χορήγησης συγχωροχαρτιών σε πρόσωπα που δεν έχουν εξομολογηθεί και μερικές φορές δεν είναι καν γνωστά στους εκκλησιαστικούς φορείς οι οποίοι εκδίδουν τα συγχωροχάρτια (κυρίως το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη αλλά και τα Πατριαρχεία της Αλεξανδρείας και της Αντιόχειας, σε μερικές φάσεις όμως και η Αρχιεπισκοπή του Σινά). Η δεύτερη ανακολουθία εντοπίζεται ανάμεσα στη μόνιμη και επίσημη καταγγελία της πρακτικής της καθολικής εκκλησίας για το γεγονός της χορήγησης των παπικών συγχωροχαρτιών (ιντουλτζένσιες) και στη χορήγηση από την ορθόδοξη εκκλησία γραπτών διαβεβαιώσεων άφεσης αμαρτιών και κατ' επέκταση εισιτηρίων για τον παράδεισο χωρίς αυτή να έχει πάρει ποτέ μία επίσημη απόφαση, με την οποία να εγκρίνει την πρακτική της χορήγησης συγχωροχαρτιών. Τα γενικά συμπεράσματα του συγγραφέα σχετικά με το φαινόμενο είναι τα παρακάτω: «Βρίσκονται, έτσι, συγκεντρωμένα, στην περίπτωση αυτή, μερικά από τα καίρια στοιχεία που συγκροτούν την ιδιομορφία των συγχωροχαρτιών. Η παραγωγή μοναδικών αντιτύπων κάθε φορά που προκύπτει συγκεκριμένη ατομική ζήτηση, συμπληρώνεται από μια παράλληλη, τυποποιημένη αναπαραγωγή, σε μεγάλους αριθμούς, που επιτρέπει να δημιουργηθούν αποθέματα για να ικανοποιηθούν τρέχουσες ή έκτακτες ανάγκες· επιπλέον, η χορήγησή τους δεν είναι πια, μόνο, συνάρτηση κάποιου μοναχικού αιτήματος του πιστού προς την εκκλησία: τα συγχωροχάρτια προτείνονται στο ορθόδοξο κοινό από τους αντιπροσώπους των πατριαρχείων· τέλος, η διανομή σημαντικών ποσοτήτων γραπτών συγχωρητικών πραγματοποιείται στη διάρκεια περιόδων για τη συλλογή οικονομικών ενισχύσεων: ζητείς, δοσίματα και τα λοιπά.» (*Ιστορικά*, Σεπτέμβριος 1983, σελ. 45). Θα περίμενε κανείς πως η μελέτη

θα τελείωνε εδώ. Ο ερευνητής δεν θα είχε ήδη επιτελέσει, με μεγάλη επιτυχία, το έργο τόσο του φιλόλογου-ιστορικού όσο και του ιστορικού της εκκλησιαστικής ιστορίας, της ιστορίας των Δογμάτων και της Συμβολικής, όπως και του ιστορικού των «συλλογικών νοοτροπιών»;

Και όμως η μελέτη, προς το τέλος της, ξεκινάει προς νέες κατευθύνσεις. Πρωτ' απ' όλα βέβαια ο συγγραφέας ενδιαφέρεται για τα «τραβήγματα» των συγχωροχαρτιών: «οπωσδήποτε, και στην περίπτωση αυτή, το πρόβλημα των τραβηγμάτων δεν σχετίζεται μόνο με βιβλιολογικές ζητήσεις. Αφορά και πολύ πιο ουσιαστικά προβλήματα που, ξεκινώντας από τους όγκους της παραγωγής, οδηγούν προς την έκταση που έλαβε η κυκλοφορία των συγχωροχαρτιών, δηλαδή προς τις διαστάσεις που γνώρισε η υποδοχή τους από το ορθόδοξο ποίμνιο: δείκτες πολύτιμοι, αν τους είχαμε, θα επέτρεπαν να προχωρήσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια προς την ποσοτική διερεύνηση μορφών της λαϊκής θρησκευτικότητας και της λαϊκής δεισιδαιμονίας» (*Ιστορικά*, Μάιος 1985, σελ. 16).

Αυτό όμως που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το «πέρασμα», στο τέλος της μελέτης, στην οικονομική ιστορία όπου ο Φίλιππος Ηλιού διερευνά πώς τα συγχωροχάρτια σε σειρές απέφεραν στην εκκλησία άμεσα κέρδη από την πώλησή τους, αλλά επίσης οδηγούσαν και σε σημαντικότερα και πιο μόνιμα αφιερώματα και χορηγίες από εκείνους που τα ελάμβαναν. Η ανάλυση του οικονομικού κατάστιχου της αγιοταφικής αδελφότητας επιτρέπει ήδη την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων. Στο ίδιο συνεισφέρουν και τα κατάστιχα Πατριαρχών που βρίσκονταν σε περιοδείες. Τέλος, ο συγγραφέας δεν αγνόησε το πώς τα συγχωροχάρτια χρησιμοποιούνταν ακόμα και ως αμοιβή εργασίας, όπως στην περίπτωση του 1725, όταν ο Πατριάρχης της Ιερουσαλήμ και Πάσης Παλαιστίνης Χρύσανθος Νοταράς, σε περιοδεία του στη Χίο «αντικαθιστά την πληρωμή για τη μεταφορά πέτρας που χρειαζόταν για την κατασκευή ή την επιδιόρθωση ενός πηγαδιού, με τη χορήγηση στους «πετράδες» δώδεκα συγχωροχαρτιών» (σελ. 26).

Μετά την εξέταση των οικονομικών διαστάσεων του φαινομένου, ο συγγραφέας επιστρέφει και πάλι στους θεσμούς και μελετάει τα συγχωροχάρτια ως μέσο που εξυπηρετεί «ανάγκες επιδεικτικές» οι οποίες, «ενισχύοντας το κοινωνικό κύρος πατριαρχών και πατριαρχείων, τους επιτρέπουν να μεγιστοποιήσουν τον κύκλο των δραστηριοτήτων τους» (σελ. 29). Έτσι μια νέα ουσιαστικά θεώρηση του ίδιου υλικού, απ' αυτή την οπτική γωνία, επιτρέπει την επιπλέον διάκριση των συγχωροχαρτιών σε δύο άλλες κατηγορίες: σε τιμητικά διπλώματα και σε ανταλλάγματα για την επίτευξη πολιτικών σκοπιμοτήτων.

*

Ο τρόπος αυτός αντιμετώπισης της ιστορίας βρίσκεται στους αντίποδες της ακόμα και σήμερα πανίσχυρης γεγονολογικής αντίληψης, της *histoire événementielle*. Πόσες ακαδημαϊκές παραδόσεις και πόσα βιβλία δεν έχουν ακόμα σήμερα ως ορόσημο μάχης ή άλλα «μεγάλα γεγονότα»; Λιγότερο εμφανής αλλά εξίσου υπαρκτή είναι η διαφορά της ιστορικής πρακτικής του Φίλιππου Ηλιού με την πρακτική των λεγόμενων «μεγάλων συνθέσεων», όπου κυριαρχεί η μεγάλη χρονική διάρκεια, όπως μας τις άφησε για παρά-

δειγμα ο Fernand Braudel στο *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* και στο *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*. Η σύνθεση που επιδιώκει ο Φίλιππος Ηλιού βγαίνει πάντα μέσα από μια λεπτομερειακή ανάλυση των δεδομένων στη μικρή χρονική διάρκεια και είναι πάντα και ενσυνείδητα μερική.

Να προστεθούν ακόμα δύο στοιχεία που αφορούν τη θεωρία και τη μεθοδολογία. Πρώτα-πρώτα η μόνιμη διαφοροποίηση από τη δογματική-μηχανιστική αντίληψη της μαρξιστικής θεωρίας της ιστορίας: η κριτική στην ερμηνεία της κρίσης στη Σμύρνη το 1819 από τον Γιάννη Κορδάτο είναι ίσως το καλύτερο παράδειγμα. Η διαφοροποίηση αυτή αποτελεί μόνιμη έγνοια του τιμωμένου και είναι έκδηλη στο σύνολο του έργου του.

Ταυτόχρονα πρέπει να αναφερθεί μια σπάνια αρετή: ο σεβασμός του «ερευνητή με άποψη», όπως έγινε της μόδας να λέμε, στην προσφορά εκείνων που, στηριγμένοι σε μια θετικιστική αντίληψη της ιστορικής επιστήμης, αρκούνται να δημοσιεύουν άγνωστο αρχειακό υλικό. Νομίζω ότι η παράγραφος που αφιέρωσε ο Φίλιππος Ηλιού στο «τι οφείλουμε στον Κωνσταντίνο Μέρτζιο» («Κυκλοφορίες των ελληνικών βιβλίων», *Ο Πολίτης*, 1977, σελ. 57), όταν ο τελευταίος έγινε αντικείμενο περιφρονητικών σχολίων από έναν στρατευμένο ιστορικό, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για την ευρύτητα των αντιλήψεών του και για το ήθος του.

Θα ήθελα να αναφερθώ, σύντομα τώρα, στη διεύρυνση του ιστορικού πεδίου που επιτεύχθηκε χάρη στις έρευνές του και βέβαια δεν έγινε ανεξάρτητα από τη θεωρία της ιστορίας που ενστερνίζεται.

Το θέμα του Διαφωτισμού στην Ελλάδα είναι σίγουρα το εξέχον παράδειγμα. Γύρω από αυτό το ζήτημα προϋπήρχε η καθοριστικής σημασίας συνεισφορά του Κωνσταντίνου Δημαρά. Ο Φίλιππος Ηλιού συνέχισε αυτό το έργο προχωρώντας το προς τις πλέον ριζοσπαστικές εκδοχές του με παραδειγματικές δημοσιεύσεις, όπως το *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν Σου - Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Νικόλαος Πίγκολος* (1980) και *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον εικοστό αιώνα* (1984). Ταυτόχρονα όμως προσέθεσε και άλλες διαστάσεις.

Η μελέτη «Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός – η περίπτωση της Σμύρνης (1819)» (αρχικά ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο που οργανώθηκε το 1971 στη Βενετία από την Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen και δημοσιεύθηκε στα γαλλικά το 1975), εν μέρει διευρύνει θεματολογικά και εν μέρει ανατρέπει μεθοδολογικά το ερμηνευτικό σχήμα του Κωνσταντίνου Δημαρά.

Παρατηρούμε και εδώ, όπως και στα *Συγχωροχάρτια*, μια συνεχή μετακίνηση του οπτικού πεδίου. Στο *Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός* το θέμα της διάλυσης του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης και οι βίαιες αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους οπαδούς και στους αντιπάλους του Διαφωτισμού αναλύονται και εν μέρει εξηγούνται πρώτα με μια μελέτη των θεσμών, συγκεκριμένα του τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας της Κοινοτικής Αρχής των Ελλήνων της Σμύρνης και στη συνέχεια με μια μελέτη οικονομικής ιστο-

ρίας, όπου οι συντεχνίες που εκπροσωπούνται στην Κοινοτική Εξουσία συνδέονται με τις κοινωνικο-οικονομικές δυνάμεις που συγκρούονται στο επίπεδο της πόλης και της κοινωνίας. Πρόκειται για μια εργασία που βρίσκεται στο ύψος των καλύτερων στιγμών του Labrousse, ουσιαστικά ξένη προς τον τρόπο προσέγγισης του Δημαρά.

Σε όλα αυτά, όπως ήδη παρατήρησα, αυτό που κυριαρχεί είναι η επιδίωξη της αντικειμενικότητας. Είτε μιλάμε για παιδεία κατά τον 18ο αιώνα είτε για ένα διανοούμενο του 20ού, όπως ο Δημήτρης Γληνός, του οποίου τα *Άπαντα* εκδίδονται από τον Φίλιππο Ηλιού με υποδειγματική φροντίδα, εισαγωγή και σημειώσεις (έχουν κυκλοφορήσει δύο τόμοι έως τώρα), είτε για μια τόσο νωπή ακόμα πληγή όπως είναι το στρατόπεδο της Μακρονήσου (στο κείμενό του «Η μνήμη της Ιστορίας και η αμνησία των εθνών» που δημοσιεύτηκε στον *Πολίτη* τον Μάιο που μας πέρασε, ο Φίλιππος Ηλιού αναφέρθηκε στην επιτακτική ανάγκη να διασωθεί το αρχειακό υλικό το σχετικό με το στρατόπεδο και ζήτησε την αξιοποίησή του με την ίδια νηφαλιότητα που ένας ιστορικός της οικονομίας θα διεκδικούσε να διασωθούν τα αρχεία των μεγάλων επιχειρήσεων του 20ού αιώνα), για όλες τις περιπτώσεις, ο ιστορικός ζητάει να εξασφαλιστούν οι κατάλληλες συνθήκες, ώστε να μπορέσει να κάνει αντικειμενικά τη δουλειά του. Η εμμονή σ' ένα τέτοιο αίτημα από ένα στρατευμένο ιστορικό είναι εντυπωσιακή. Και δεν μπορούσε παρά να αναγνωριστεί ευρύτερα. Θεωρώ χαρακτηριστικό το πώς σχολιάζει το έργο του Φίλιππου Ηλιού ο πρεσβύτερος Ε. Βολουδάκης στο βιβλίο του *Ορθοδοξία και Χρήστος Γιανναράς* (Αθήνα, 1993): «Πρέπει να τονίσω ότι, όπως έχω διαπιστώσει και από άλλες μελέτες του, ο κ. Ηλιού ναι μεν δεν πρέπει να είναι πιστό τέκνο της εκκλησίας μας είναι όμως καλός επιστήμων. Σπάνια βρίσκει κανείς στους σημερινούς επιστήμονες την αντικειμενικότητα που έχουν οι μελέτες του».

Έτσι, ο τύπος του επιστήμονα διαγράφεται ελπίζω με ακρίβεια και η αναγνώριση του έργου του, παρόλες τις αντιστάσεις, εκφράζει σχεδόν το σύνολο των ειδικών. Κι αν γι' αυτή την τελετή ήρθαν σήμερα από την Αθήνα μερικοί στενοί συνεργάτες του (τα δύο άλλα μέλη της συντακτικής επιτροπής των *Ιστορικών*, ο Σπύρος Ασδραχάς και ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, όπως κι αυτός που εκδίδει, παρά τις αντιξοότητες, κυριολεκτικά «με τα δόντια», επί 18 τώρα χρόνια τον *Πολίτη*, ο Άγγελος Ελεφάντης) πρέπει νομίζω να τονιστεί και η παρουσία και των άλλων φίλων και ομοτέχνων του που έκαναν το ταξίδι για να τον τιμήσουν, όπως και των νέων ιστορικών της «Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού» που εκδίδουν τον *Μνήμονα*, οι οποίοι, όπως και τόσοι άλλοι, πολλαπλά ωφελήθηκαν από το δημοσιευμένο έργο του αλλά και από προσωπικές υποδείξεις και συμβουλές.

Σ' αυτό το πνεύμα της πάνδημης θα έλεγα αναγνώρισης, εντάσσεται και η επιθυμία και η βούληση του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας όπως και της Συγκλήτου να σας τιμήσει, αγαπητέ φίλε, με τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα του Πανεπιστημίου Κρήτης: για την μεγάλη επιστημονική σας προσφορά, για το ήθος σας και για τη γενναιοφρονη συμμετοχή σας στα κοινά.